

رسالة محمد

دانشگاه سمنان

دانشکده‌ی علوم انسانی

پایان‌نامه دوره کارشناسی ارشد رشته‌ی زبان و ادبیات فارسی

عنوان:

تحلیل ساختار قصه در قصه در منطق‌الطیر

استاد راهنما:

دکتر حمیدرضا حسن‌زاده توکلی

استاد مشاور:

دکتر عصمت اسماعیلی

پژوهشگر:

فاطمه رضاحسینی

مهر 1390

اظهارنامه دانشجو

اینجانب فاطمه رضاحسینی دانشجوی کارشناسی ارشد رشته‌ی زبان و ادبیات فارسی دانشکده‌ی علوم انسانی دانشگاه سمنان گواهی می‌نمایم که تحقیقات ارائه شده در این پایان نامه توسط شخص اینجانب انجام شده و صحت و اصالت مطالب نگارش شده مورد تایید می‌باشد و لذا موارد استفاده از کار دیگر محققان به مرجع مورد استفاده شده اشاره شده است. به علاوه گواهی می‌نمایم که مطالب مندرج در پایان نامه تاکنون برای دریافت هیچ نوع مدرک یا امتیازی توسط اینجانب یا فرد دیگری در هیچ جا ارائه نشده است و در تدوین پایان نامه چارچوب (فرمت) مصوب دانشگاه را به طور کامل رعایت کرده‌ام.

امضا دانشجو:

تاریخ:

کلیه‌ی حقوق مترتب بر نتایج مطالعات این پایان‌نامه متعلق به دانشگاه سمنان است و بدون اجازه‌ی کتبی دانشگاه سمنان به شخص ثالث قابل واگذاری نیست، همچنین استفاده از اطلاعات و نتایج موجود در پایان‌نامه بدون ذکر مرجع مجاز نمی‌باشد.

تقدیم به...

تنهایاریکر روزهای سختی ام

یکتای بی همتا

...

مادر و پدر
۴

و خواهر عزیزم

تشکر و قدردانی

وظیفه‌ی خود می‌دانم از همه‌ی کسانی که در امر تألیف این پایان‌نامه مرا یاری دادند؛ به ویژه استادان بزرگوار و ارجمندم، جناب آقای دکتر حمیدرضا حسن‌زاده توکلی و سرکار خانم دکتر عصمت اسماعیلی صمیمانه سپاسگزاری نمایم.

چکیده:

منطق‌الطیر یکی از برجسته‌ترین آثار عرفانی در ادبیات جهان است و شاید بعد از مثنوی شریف جلال‌الدین مولوی هیچ اثری در ادبیات منظوم عرفانی، در جهان اسلام به پای این منظومه نرسد.

عطار این منظومه را به شیوه‌ی قصه در قصه روایت کرده است. این شیوه ریشه در مشرق زمین دارد و بسیاری از آثار منثور و منظوم ادب فارسی به این شیوه روایت شده‌اند در این روش قصه‌هایی فرعی در دل قصه‌ی مادر جای گرفته‌اند.

آمدن قصه‌هایی فرعی در دل قصه‌ی مادر در وادی‌های منطق‌الطیر از شش الگو پیروی می‌کند. با توجه به این شش الگو می‌توان به این نتیجه رسید که دیدگاه توحیدی عطار یعنی وحدت در کثرت و کثرت در وحدت در ساختار وادی‌های منطق‌الطیر نمایان است.

کلید واژه: قصه در قصه، ساختار گرای، منطق‌الطیر، عطار.

فهرست مطالب

صفحه	عنوان
	مقدمه
1.....	فصل اول: کلیات
3.....	1-1- عنوان تحقیق.....
3.....	2-1- بیان مسئله.....
4.....	3-1- پیشینه‌ی تحقیق.....
5.....	4-1- فرضیه‌های تحقیق.....
6.....	5-1- اهداف تحقیق.....
6.....	6-1- پرسش‌های تحقیق.....
6.....	7-1- روش تحقیق.....
7.....	فصل دوم: مبانی نظری تحقیق
8.....	1-2- قصه و حکایت.....
10.....	2-2- حکایت عرفانی.....
11.....	3-2- قصه در قصه.....
13.....	4-2- ژرف ساخت دوری، رو ساخت گسسته‌نما.....
14.....	1-4-2- ساخت، رو ساخت، ژرف ساخت.....
14.....	2-4-2- خاستگاه.....
16.....	3-4-2- ژرف ساخت و رو ساخت قرآن و اشعار حافظ.....

عنوان

صفحه

- 18..... 2-4-4- ژرف ساخت دوری و رو ساخت گسسته‌نما در ساختارگرایی
- 19..... 2-5-5- نظریه‌ی فرمالیسم و ساختارگرایی
- 20..... 2-5-1- فردینان دوسوسور
- 20..... 2-5-2- فرمالیسم
- 22..... 2-5-3- ساختارگرایی
- 24..... 2-5-4- تودوروف و بوطیقای ساختارگرا
- 27..... **فصل سوم: احوال و آثار عطار**
- 28..... 3-1- احوال عطار
- 31..... 3-2- آثار عطار
- 32..... 3-2-1- اسرارنامه
- 33..... 3-2-2- الهی‌نامه
- 33..... 3-2-3- مختارنامه
- 34..... 3-2-4- مصیبت‌نامه
- 35..... 3-2-5- دیوان
- 36..... 3-2-6- تذکره‌الاولیاء
- 36..... 3-2-7- منطق الطیر
- 40..... 3-3- زبان مرغان
- 43..... 3-4- منطق الطیرهای قبل از عطار
- 43..... 3-4-1- منطق الطیر سنائی

عنوان

صفحه

- 44..... 2-4-3 - منطق الطير خاقانی
- 45..... 5-3 - رساله الطیرها و عطار
- 46..... 1-5-3 - رساله الطیر ابن سینا
- 47..... 2-5-3 - رساله الطیر غزالی
- 49..... 6-3 - قصه پردازی عطار
- 49..... 1-6-3 - مآخذ قصه‌ها
- 49..... 2-6-3 - زبان و بیان قصه‌های عطار
- 51..... 3-6-3 - ویژگی‌های قصه‌های عطار
- 51..... 1-3-6-3 - کوتاهی قصه‌ها
- 51..... 2-3-6-3 - شخصیت‌های قصه‌های عطار
- 52..... 3-3-6-3 - قصه در قصه
- 54..... فصل چهارم: بررسی ساختار قصه در منطق الطیر
- 55..... مقدمه
- 55..... 1-4 - تحلیل ساختار وادی‌ها
- 65..... 2-4 - تحلیل روایی
- 65..... 1-2-4 - الگوی 1
- 74..... 2-2-4 - الگوی 2
- 89..... 3-2-4 - الگوی 3
- 95..... 4-2-4 - الگوی 4

عنوان

صفحه

103	3-4- ساختار درون مایه ها
104	1-3-4- الگوی 5
158	2-3-4- الگوی 6
168	4-4- نمودار ساختار وادی ها
168	1-4-4- طلب
169	2-4-4- عشق
170	3-4-4- معرفت
171	4-4-4- استغناء
172	5-4-4- توحید
173	6-4-4- حیرت
174	7-4-4- فقر
176	5-4- ژرف ساخت دوری روساخت گسسته نما و عطار
178	فصل پنجم: بحث و نتیجه گیری
179	نتیجه
182	منابع مأخذ

مقدمه

عطار یکی از نام‌آوران عرصه‌ی فرهنگ و ادبیات ایران زمین است و «منطق‌الطیر» بی‌گمان مهم‌ترین اثر اوست که هنوز هزاران حرف ناگفته درباره‌ی آن باقی‌ست. توجه به این اثر از منظر ساختارگرایی می‌تواند جلوه‌های بیشتری از هنر این شاعر نام‌آور را آشکار سازد. عطار در این کتاب از اسلوب «قصه در قصه» بهره گرفته است. این روش ریشه در مشرق زمین دارد و بسیاری از آثار ادب فارسی مانند: «کلیله و دمنه»، «مرزبان‌نامه»، «سندبادنامه»، «مثنوی معنوی» و... به این شیوه روایت شده‌اند.

ساختار «قصه در قصه» اینگونه است که قصه‌ای اصلی وجود دارد که قصه‌ی مادر (درونه‌گیر) نامیده می‌شود و در میانه‌ی روایت قصه‌ی مادر، قصه‌هایی فرعی (درونه‌ای) می‌آیند که مهم‌ترین کارکرد آن‌ها تفسیر قصه‌ی مادر است. در این پایان‌نامه سعی شده است تا ارتباط قصه‌های فرعی با قصه‌ی مادر در منطق‌الطیر مورد مطالعه قرار گیرد.

فصل اول پایان‌نامه، که طرح اصلی تحقیق را در برمی‌گیرد، شامل: عنوان تحقیق، سوال‌های تحقیق، بیان مسئله و ضرورت و اهمیت آن، پیشینه تحقیق، فرضیه‌های تحقیق و روش کار تحقیق است.

در فصل دوم با عنوان مبانی نظری تحقیق، ابتدا سعی شد قصه و حکایت عرفانی تعریف شود سپس روش قصه در قصه تبیین و تاریخچه‌ی ساختارگرایی بررسی گردید.

فصل سوم به احوال و آثار عطاراخصاص دارد. این فصل به چند بخش تقسیم می‌شود: احوال عطار، آثار عطار، زبان مرغان، منطق‌الطیرهای پیش از عطار، رساله‌الطیرها و عطار، داستان پردازی عطار.

در فصل چهارم که بدنه‌ی اصلی تحقیق است، ساختار «قصه در قصه» در منطق الطیر بررسی شده‌است. در این فصل به وادی‌های منطق الطیر پرداخته شده و ساختار منسجم داستانی آن‌ها در شش الگویی کلی نشان داده شده است.

در چهار الگوی اول به ساختار قصه‌های فرعی در وادی‌ها توجه شده و در آن‌ها برای هر واحد روایی سه جزء مقدمه، حکایت و نتیجه در نظر گرفته شده است و ارتباط حکایت‌ها با مقدمه و نتیجه نیز بررسی شده است.

در دو الگوی دیگر (5 و 6)، ساختار درون‌مایه‌ها مورد مطالعه قرار گرفته است. در این بخش هر واحد روایی را با واحدهای روایی قبل و بعد از خودش تطبیق داده و نوع رابطه‌ی آن‌ها بررسی شده است و در پایان نیز ساختار داستانی به دست آمده با ساختار داستان‌های شرقی مقایسه شده است و این نتیجه به دست آمده است که دیدگاه توحیدی عطار یعنی وحدت در کثرت و کثرت در وحدت در ساختار واحدهای روایی تاثیر نهاده و در آن‌ها نمایان است.

فصل یک

کلیات

1-1- عنوان تحقیق:

تحلیل ساختار قصه در منطق الطیر عطار

1-2- بیان مسأله:

امروزه، با پدید آمدن نظریه‌های گوناگون انتقادی، منتقدان از دیدگاه‌های مختلفی به آثار ادبی نگریسته‌اند و به جوانب گوناگون آن توجه کرده‌اند. یکی از این نظریات، ساختارگرایی است. این نظریه اصولاً به دلالت‌های فرامتنی توجه ندارد و نگاه خود را تنها به متن و مناسبات درونی آن می‌دوزد و نهایتاً معنا را از ساختار متن می‌طلبد. مطالعه‌ی آثار کلاسیک ادب فارسی از منظر نقد ساختاری می‌تواند نتایج درخور توجهی را به دنبال آورد. در این تحقیق سعی شده است تا پیوند و تناسب قصه‌های فرعی منطق الطیر عطار با قصه‌ی اصلی بر پایه‌ی روش‌های ساختاری مورد مطالعه قرار گیرد.

1-3- پیشینه‌ی تحقیق:

درباره‌ی زندگی و آثار عطار کتاب‌ها و مقالات فراوانی نگاشته شده است که بیان همه‌ی آن‌ها در این فصل مقدور و نیز ضروری نیست. در این جا به برخی از مهم‌ترین آن‌ها اشاره می‌کنیم.

1- مهم‌ترین کتابی که در مورد زندگی و آثار عطار نگاشته شده، «شرح احوال و نقد و تحلیل آثار عطار نیشابوری» از بدیع‌الزمان فروزانفر است. او در این کتاب به تمام و کمال به زوایای مختلف زندگی و آثار عطار پرداخته و نقد و تحلیلی نیز در مورد کتاب‌های «الهی‌نامه»، «منطق الطیر» و «مصیبت‌نامه» ارائه داده است.

- 2- محمدرضا شفیعی کدکنی در مقدمه‌ای که بر کتاب‌های «منطق الطیر» و «مختارنامه»ی عطار نگاشته و هم‌چنین در مقدمه‌ی «زبور پارسی» به زندگی و آثار عطار پرداخته است.
- 3- کتاب «صدای بال سیمرغ» از عبدالحسین زرین‌کوب در مورد زندگی و اندیشه‌ی عطار است. این کتاب به سی و یک فصل تقسیم شده و هر فصل در مورد گوشه‌ای از زندگی، اندیشه و آثار عطار است.
- 4- در کتاب «دیدار با سیمرغ» تقی پورنامداریان شعر و عرفان و اندیشه‌ی عطار را بررسی کرده، یکی از بخش‌های مهم این کتاب «نگاهی به داستان‌پردازی عطار» است. نویسنده در این بخش با نگاهی دقیق شیوه‌ی داستان‌پردازی عطار را مورد توجه قرار داده است.
- 5- اکبر اخلاقی کتابی با عنوان «تحلیل ساختاری منطق الطیر» دارد. مبنای تحلیل در این اثر چنان که از نامش پیداست، نظریه‌ی «ساختارگرایی» است. کتاب در دو فصل تدوین شده که در فصل اول به نام «مباحث نظری» به بررسی تاریخی و فنی ساختارگرایی پرداخته است. وی در بخش «درآمد» بحثی درباره‌ی نظریه‌ی ادبی و نقد ادبی و ضرورت آن‌ها دارد. سپس به معرفی و تحلیل و تاریخ مکتب ساختارگرایی روی می‌آورد. آخرین بخش در این فصل یعنی «روایت‌شناسی ساختارگرا» اساس و پایه‌ی شیوه‌ی نقد ادبی را در این کتاب تشکیل می‌دهد. در فصل دوم این کتاب، پس از درآمد به «ساختار متن» پرداخته و در آن روابط بین جمله‌ای را در مباحث انسجام دستوری (شامل ارجاع و حذف)، انسجام واژگانی (شامل تکرار و با هم‌آوایی) و انسجام پیوندی- روابط معنایی میان جملات (شامل اضافی، سببی، تقابلی و زمانی) مورد بحث قرار داده است. بخش بعدی این فصل «ساختار نظم» است که عامل اصلی تمایز سخن ادبی از غیر ادبی است. این ساختار «شامل هرگونه تناسب و توازن صوری است که از طریق تکرار کلامی ایجاد می‌شود» (اخلاقی، 1377: 101). این ساختار شامل توازن آوایی، توازن واژگانی و توازن نحوی هستند.

آخرین بخش این فصل و کتاب، «ساختار روایت» است که بحث اصلی کتاب را تشکیل می‌دهد. مؤلف منطق الطیر را شامل دو بخش متمایز روایی و غیر روایی می‌داند. بخش غیر روایی آن همان مقدمه است که هیچ ربطی به روایت اصلی ندارد. در بخش روایی مؤلف به پاره‌ها و نقش‌ها و حکایت‌های منطق الطیر پرداخته و آن‌ها را تحلیل کرده و به دقت بازشناخته است. سپس در قسمت شخصیت‌پردازی به تحلیل ساختاری شخصیت‌ها و ویژگی‌هایشان و نحوه دلالتشان توجه کرده است. این کتاب با تحلیل درباره‌ی راوی منطق الطیر به پایان می‌رسد.

4-1- فرضیه‌های تحقیق:

- 1- همسانی‌ها و همانندی‌هایی میان قصه‌ی اصلی و قصه‌های فرعی در منطق الطیر از لحاظ درون‌مایه، بن‌مایه و پیرنگ وجود دارد.
- 2- قصه‌های فرعی در گسترش پیرنگ جایگاه ویژه‌ای دارند و هر قصه در مقام و موقعیت مخصوصی با نظمی منطقی گنجانده شده است.

5-1- اهداف تحقیق:

هدف از این تحقیق، بررسی ساختار داستان منطق الطیر و تحلیل انسجام روایی و محتوایی آن است.

1-6- پرسش‌های تحقیق:

- 1- آیا میان قصه‌های فرعی منطق‌الطیر به عنوان واحد کوچک روایی با قصه‌ی اصلی و طرح کلی کتاب هماهنگی وجود دارد؟
- 2- هماهنگی میان قصه‌های فرعی و قصه‌ی اصلی در سطح صوری است یا محتوایی؟
- 3- میان ساختار صوری منطق‌الطیر و جهان‌بینی عطار پیوندی متصور هست؟

1-7- روش تحقیق:

این تحقیق بر اساس روش توصیفی- تحلیلی و بر پایه‌ی مطالعات کتاب‌خانه‌ای انجام شده است. نخست از طریق مطالعه و یادداشت برداری اطلاعات جمع‌آوری شده و سپس به توصیف آن‌ها پرداخته‌ایم. و نهایتاً با توجه به پرسش‌های تحقیق، اطلاعات جمع‌آوری شده تحلیل و بررسی شده است.

فصل دو

مبانی نظری تحقیق

2-1- قصه و حکایت

قصه در فرهنگ همه‌ی جوامع بشری وجود داشته است. ابتدا در سنت شفاهی و بعد از آن در ادبیات مکتوب قصه‌ها نقل می‌شده‌اند.

تعریف‌های زیادی از قصه شده است میرصادقی معتقد است که: «منظور از قصه همه‌ی آثار خلاقه‌ای است که بیش از مشروطیت با عنوان‌های حکایت، افسانه، سرگذشت، اسطوره و... در متن‌های ادبی گذشته آمده است» (میرصادقی، 1380: 22).

قصه از ادبیات شفاهی به آثار مکتوب راه یافت. در متون مختلف دینی، تعلیمی، اجتماعی و... ساختار روایت و قصه وجود دارد. قرآن نیز متنی روایی است و داستان‌هایی چون یوسف پیامبر (ص)، آفرینش آدم و... را در خود جای داده است.

در قرآن پیوند منطقی کلام بارها با طرح معانی جدید قطع می‌شود و موضوعی به ظاهر نامرتب بیان می‌شود؛ دوباره به معانی قبل باز می‌گردد و معانی را دنبال می‌کند. علت این‌گونه روایت بر مخاطب یا خواننده پوشیده است و او در نمی‌یابد که چرا قرآن بدین شکل روایت شده است (پورنامداریان، 1380: 125). پورنامداریان با این توضیح معتقد است که در قرآن ساخت‌شکنی متن اتفاق افتاده است. وی حکایت‌های قرآن را نیز تحلیل می‌کند و می‌افزاید: «بیان حکایت‌ها برای رعایت حال روحی و فهم مخاطبان و قطع و وصل آن از طریق طرح معانی حاصل از حکایت یا زاینده‌ی حکایت، بی‌آنکه شروع و قطع و وصل حکایت‌ها از منطقی خاص و لازم‌الرعایه پیروی کند و با انتظار و عادت مخاطبان همسو باشد» (همان).

حکایت به عنوان گونه‌ای روایی در بسیاری از متون کهن منظوم و منثور ادب پارسی وجود دارد. در افسانه‌های بیدپای، کلیله و دمنه، هزار و یک‌شب، مثنوی معنوی، منطق‌الطیر و... حکایت‌ها روایت شده‌اند. «هستی، زبان داستان است، وجود داستان است، انسان داستان است، شکی نباید